

ВНЕСОК К. МАРКСА ТА Ф. ЕНГЕЛЬСА У СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПРО ПРАЦЮ

У статті досліджується й розкривається значення головних теоретичних уявлень про суспільну працю К. Маркса та Ф. Енгельса для сучасної соціології праці.

Ключові слова: соціологія праці, праця, суспільна праця, антропосоціогенез, знаряддя праці, суспільне виробництво, засоби виробництва, спосіб виробництва, характер праці, відчуження.

В статье исследуется и раскрывается значение главных теоретических представлений об общественном труде К. Маркса и Ф. Энгельса для современной социологии труда.

Ключевые слова: социология труда, труд, общественный труд, антропосоциогенез, орудия труда, общественное производство, средства производства, способ производства, характер труда, отчуждение.

The article investigates and reveals the importance of the main theoretical ideas about the public works of C. Marx and F. Engels to modern sociology of work.

Key words: sociology of work, work, social work, antroposociogenez, tools, social production, the means of production, production method, nature of work, alienation.

Постановка проблеми. Соціологія праці є однією із загально визнаних галузей соціологічного знання, яка концентрує увагу на різнобічному вивченні суспільної праці, її проявах і значенні у різних сферах й на різних рівнях життєдіяльності суспільства.

Становлення наукових знань про працю відбувалося протягом тривалого історичного часу, здійснивши якісний стрибок у середині XIX ст. на в останню чергу завдяки концепціям, розробленим у марксистській політичній економії та соціальній філософії (соціології), які багато в чому заклали основи методології та основні напрями наукових досліджень у межах соціології праці вже у XX ст., не втрачаючи своєї наукової, а певною мірою практичної актуальності й досі.

Аналіз досліджень і публікацій. Як відомо, дослідження К. Маркса та Ф. Енгельса стосовно праці та її значення як основи життєдіяльності суспільства на методологічних засадах історичного матеріалізму одержало широке висвітлення у радянській соціально-економічній і соціально-філософській літературі.

Проте з часу відмови від монопольного використання марксистської методології у суспільних науках, зокрема й у соціології, чимало плідних теоретичних розробок цих вчених світового масштабу залишаються без належної уваги з боку сучасних вітчизняних науковців, все менше

висвітлюються у навчальній та навчально-методичній літературі.

Сьогодні на теренах України немає жодної (ані на рівні монографії, ані навіть на рівні статті) наукової публікації, яка б систематизувала та узагальнювала внесок К. Маркса та Ф. Енгельса у соціологію праці.

Як результат, об'єктивно важливі уявлення про місце й значення праці як першооснови соціуму та людської діяльності, переконливо доведені у класичному марксизмі, не маючи належного висвітлення, не стають предметом наукового обговорення і далеко не на належному рівні розкриваються у літературі, адресованій майбутнім фахівцям-соціологам. Все це негативним чином позначається на розвитку соціології праці в Україні, якій сьогодні бракує наукових узагальнень макрорівня, рівня загальносуспільного масштабу.

Мета дослідження полягає у визначенні й розкритті внеску К. Маркса та Ф. Енгельса у становлення соціології праці як науки, як галузі соціологічного знання.

Викладення основного матеріалу. К. Маркс та Ф. Енгельс виходили з історико-матеріалістичного розуміння праці як визначального чинника формування людини як соціальної істоти, суспільного виробництва та його конкретно-історичної форми, соціальної структури та ключових соціальних відносин у суспільстві. Людську працю вони

уявляли як первинний та базовий соціальний інститут, в контексті якого людина, опановуючи певне природне середовище, проявляє свою родову соціальну сутність, створюючи всі основні умови для свого матеріального, соціального та духовного існування.

Наріжним каменем такого розуміння виступає теза, висунута К. Марксом у «Капіталі»: праця являє собою органічну єдність організаційно-технічної та соціально-економічної сторін: перша з них вказує на відносини людини з оточуючим природним середовищем, яке пристосовується та водночас опановується людиною в процесі її життєдіяльності; друга – вказує на соціальне структурування, тобто взаємозв'язки, відносини та залежності людей, опосередкованих спільною працею.

В контексті цього твердження К. Маркс дає, по-перше, визначення людської праці як «насамперед процесу, що здійснюється між людиною і природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін між собою і природою», по-друге, доводить, що людська праця із необхідністю носить суспільний характер, адже «люди не можуть виробляти, не об'єднуючись у певний спосіб для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю, ... тільки в межах цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи й має місце виробництво» [2, с. 174–175].

Дане значення праці справедливе не лише для суспільства, яке вже сформувалося остаточно; навпаки, сам процес історичного формування соціуму та всіх його інститутів як раз стає можливим завдяки праці, яка із необхідністю «вмикає» всі механізми та процеси соціогенезу, формування специфічних людських потреб, що можна прослідкувати ще протягом первісної історії людства. Виробництво через працю К. Маркс назвав «першим історичним актом» [1, с. 247].

Спираючись на дані сучасної йому науки, інший основоположник даного вчення Ф. Енгельс обґрунтовує твердження про те, що праця «створила» не лише соціум, але й «саму людину» як біо- психо- соціальну істоту. Завдяки праці людина як істота виокремилася від тваринного світу, причому процеси антропо- й соціогенезу мають взаємну зумовленість саме через працю й визначальним чином завдяки праці, яка стала рушійною силою цього двоєдиного історичного процесу. Біологічні закономірності еволюції по мірі розвитку спільної діяльності людей у праці поступаються місцем соціальним процесам, людина переходить на «рейки» соціальної еволюції.

У своїй статті «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину» (частини фундаментального твору «Діалектика природи») Ф. Енгельс чітко виділяє та аргументує ті принципові відмінності, які, по-перше, відрізняють людську працю від аналогічної «діяльності» колективних тварин (свідомість працездальності людей, виготовлення знарядь праці, оволодіння

вогнем, приручення тварин); по-друге – зумовлюють та проявляють працю як визначальний фактор еволюції первісної людини (прямоходіння, розвиток руки, мозку, інших частин людського організму, розвиток свідомості, кругозору, членороздільна мова); по-третє – характеризують людські об'єднання як виробничі колективи, які поступово розширюють зміст і ареал своєї виробничої діяльності, переходять через вдосконалення знарядь праці до опанування нових видів поділу праці, до виробничої (на противагу привласнюючій) діяльності, до обміну її продуктами й нарешті, до соціального структурування у порівняно великому масштабі.

В плані ж соціогенезу Ф. Енгельс вже на ранній стадії історії людства відмічає розподіл, організованість праці й водночас посилення згуртованості людей у первісних «колективах», появу інституту культурної спадщини та перших спроб розуміння навколишнього світу у формі релігії [5, с. 61–73].

Навіть саме суб'єктивне уявлення, самопізнання й вироблення власного ставлення людини до навколишнього світу людина має завдячувати праці. Як писав з цього приводу К. Маркс, «люди починають відрізняти самих себе від тварин, як тільки починають виробляти необхідні для них засоби життя» [1, с. 226]. Причому К. Маркс та Ф. Енгельс особливо підкреслюють уявлення про працю як про виробництво, яка почалася саме з «виготовлення знарядь праці», процесу, який має усвідомлений, цілеспрямований характер: за словами К. Маркса, людина відрізняється від тварини «не лише тим, що змінює форму того, що дано природою, ... вона здійснює в той же час свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її діяльності та якій вона має підкоряти свою волю» [5, с. 66; 4, с. 18]. В цьому ж плані К. Маркс представляв структуру праці як органічну єдність домінуючого в праці людського начала («живої праці») із предметами та засобами (знаряддями) праці, що людина «розміщує між собою та предметом праці» [2, с. 186–190].

У творі «Походження сім'ї, приватної власності та держави» Ф. Енгельс, аналізуючи людський соціум на більш високій стадії його розвитку, обґрунтував визначальну роль розподілу праці у формуванні економічних та суспільно-політичних відносин сучасного типу: завдяки трьом «великим суспільним поділам праці» (виокремлення скотарських, пізніше ремісничих племен й врешті-решт, торгівців) людство й перейшло «від варварства до цивілізації» [6, с. 178–195].

У подальшому розвитку суспільства роль праці у всіх без винятку макросоціальних явищах та процесах також є визначальною. Центральним поняттям марксистської соціології тут виступає поняття «суспільне виробництво»: ґрунтуючись на суспільній організації, поділу праці та обміну виготовленою продукцією, саме суспільне виробництво («базис») формує соціальну систему («надбудову»), причому як універсально, так і

специфічно, у залежності від свого характеру, для позначення якого запроваджено поняття «спосіб виробництва».

Завершена макросоціологічна конструкція соціуму як середовища суспільної праці має, у короткому підсумовуючому викладенні, наступний вигляд:

1) Суспільна праця, яка опосередковує зв'язок між людиною і природою з одного боку, між людьми та їхніми спільнотами – з іншого;

2) Суспільне виробництво на базі суспільного поділу праці, яке містить у якості своїх елементів: засоби виробництва (поєднання предметів й засобів праці) та власне працівників з їхнім фактором «живої праці»; в свою чергу, поєднання засобів виробництва із фактором «живої праці» утворюють «виробничі сили» суспільства, які й складають його «базис»;

3) Поділ, організація, виробництво та обмін продуктами суспільної праці із необхідністю формує соціальні, суспільні за своєю природою структури й відносини, причому на різних рівнях життєдіяльності суспільства; оскільки «люди не можуть виробляти, не об'єднуючись у певний спосіб для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю ... тільки в межах цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи і має місце виробництво»;

4) Існування соціальних структур у системі суспільного виробництва із неодмінністю породжує відносини між їхніми членами, які об'єктивно опосередковані належністю людей до таких структур і які позначаються поняттям «виробничі відносини»;

5) Система «виробничі сили – виробничі відносини», знаходячись у постійному русі, є визначальним фактором розвитку усього суспільства; причому спрацьовує «закон відповідності» виробничих відносин стосовно виробничих сил;

6) В плані макросоціальної побудови суспільства структурування суспільного виробництва тягне за собою соціальне структурування у вигляді поділу на класи, який має як горизонтальний (диференціація виробників за родом діяльності), так і вертикальний (відокремлення управління від праці, власності на засоби виробництва від праці) характер; для суспільного виробництва завершене соціальне структурування та породжена ним система відносин, в тому числі правових, політичних, культурних відіграє роль «надбудови», якщо саме суспільне виробництво уявляється як «базис»;

7) Специфіка структурування та відносин у всій системі «базис – надбудова» позначається поняттям «спосіб виробництва»; й саме переходом від одного до іншого способу виробництва вимірюється, в кінцевому рахунку, суспільний прогрес;

8) Суперечності, нерівності соціального положення, які виникають у системі суспільного виробництва та пов'язаних з ним виробничих, ширше – соціальних, класових відносин, відіграють

визначальну роль: з одного боку, в плані розбудови політико-управлінської системи на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а з іншого, проявляючись і зумовлюючи суспільні проблеми, є в кінцевому рахунку рушійною силою макросоціальних змін, причому як еволюційного, так і революційного характеру.

Звернемо увагу на виважений понятійний апарат вищенаведеної теорії, якій і сам по собі представляє собою логіку марксистського аналізу соціуму, в основі якого лежить інститут суспільної праці: «праця» – «засоби і знаряддя праці» – «засоби виробництва» – «суспільне виробництво» – «виробничі сили» – «класи» – «виробничі відносини» – «спосіб виробництва» – «базис» – «надбудова».

Нарешті, важливим в цьому плані є й уявлення про те, що саме спосіб виробництва, його характер в плані включення людини у систему розподілу праці та супутніх соціально-економічних й соціально-трудова відносин – не в останню чергу визначає характер людської праці, причому як індивідуальної, так і групової та суспільної. Саме К. Маркс та Ф. Енгельс висунули та обґрунтували теорію вільної / відчуженої праці, яка й сьогодні має практичну актуальність в плані як ефективного використання «людського фактору виробництва», так і самоствердження та розширення соціальних можливостей людини в сфері праці, в суспільстві взагалі.

Марксистський аналіз доводить, що будь-який спосіб виробництва, побудований на засадах протиставлення найманої праці управлінню та власності на засоби виробництва, неодмінно викликає до життя феномен «відчуження праці».

Узагальнюючи основні положення, висунути ще молодим К. Марксом у творі «Економіко-філософські рукописи 1844 року», можна побачити тісний зв'язок між соціально-економічним відчуженням найманих працівників від результатів власної праці з їхньою «демотивацією» праці, незадоволеністю працею, що носять вже соціально-психологічний характер. Відчуження є процесом перетворення праці з актуальної потреби, природної для людини, на свою протилежність – на самостійну, ворожу й панівну по відношенню до людини-працівника силу. В результаті того, що продукт праці відчужується від його виробника-працівника, й сам процес праці, за словами К. Маркса, стає таким, що працівник «в своїй праці не стверджує себе, а заперечує, почуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну та духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу та руйнує свій дух», внаслідок чого здійснює «самовідчуження» [3, с. 562–564]. Тобто, має місце те, що соціально-економічне відчуження неодмінно тягне за собою психологічне, духовне, «самовідчуження», яке руйнує людину-працівника. К. Маркс з цього приводу висловився максимально чітко: така праця – не добровільна, а вимушена, більш того, *примусова* [3, с. 563], навіть якщо такий примус не закріплено юридично.

Таким чином, відчуженою є будь яка невольна, в тому числі найманська праця, характерна для капіталістичного способу виробництва. Саме тому питання «звільнення праці» представляє собою основну вимогу всієї марксистської теорії суспільних перетворень, вчення про звільнення праці є складовою вчення про звільнення людини, що є можливим лише через усунення тих суспільних умов и самих способів виробництва, які об'єктивно передбачають відчужену працю. Фактично, повне звільнення праці, ліквідація усіх видів її відчуження (відчуження від засобів виробництва, від процесу й результатів праці) буде здійснено за умов побудови суспільного виробництва як «асоціації вільних виробників», де, як писав К. Маркс у відомій «Критиці Готської програми», зникне підкорення індивіда розподілу праці, а разом з цим протилежність між фізичною та розумовою працею, й коли праця перетвориться із засобу до існування на першу життєву потребу людини [2, с. 231].

Висновки. Отже, як впливає з вищенаведеного матеріалу, саме у наукових творах К. Маркса та Ф. Енгельса, зокрема у «Капіталі» та «Економіко-філософських рукописах 1844 року» К. Маркса, «Діалектиці природи» та «Походженні сім'ї, приватної власності та держави» Ф. Енгельса вперше в історії світової наукової думки побудовано цілісну концепцію суспільної праці як підґрунтя визначальних макросоціальних процесів суспільства. Складовими компонентами цієї концепції виступають:

1) Теорія «двоїстого» характеру будь-якої спільної праці людей;

2) Теорія антропосоціогенезу через виникнення й розвиток праці;

3) Теорія суспільного виробництва;

4) Теорія виробничих та класових відносин як відбиття системи суспільного виробництва;

5) Теорія способу виробництва як відбиття специфіки системи «виробничі сили – виробничі відносини»;

6) Теорія відчуженої та вільної праці.

Узяті у своїй цілісності, дані наукові уявлення заклали основу виділення власне соціологічних поглядів на працю, зокрема уявлення про неї як про первинний та визначальний соціальний інститут, її структуруючий та об'єднуючий характер на буд-якому рівні життєдіяльності суспільства, її роль як втілення родової соціальної природи людини, визначального джерела задоволення її соціальних потреб та фактору соціального розвитку.

Тим самим у марксистській методології було закладено всі базові підґрунтя для становлення соціології праці як окремої та багатовимірної галузі соціологічного знання, яка має значний потенціал наукового розвитку та величезну пояснюючу щодо різних соціальних явищ й процесів сучасної дійсності силу.

В цьому плані якісно нове вивчення марксистської методології та її творче використання у сучасній соціології праці має принципове значення та неабияку актуальність, в тому числі в умовах суспільних трансформацій, що нині переживає Україна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Диалектический и исторический материализм / Под общ. ред. А. П. Шептулина. – М. : Политиздат, 1985. – 414 с.
2. Маркович Д. Социология труда: Пер. с серб.-хорв. / Общ ред. и послесл. Н. И. Дряхлова и Б. В. Князева. – М. : Прогресс, 1988. – 632 с.
3. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года. В сб.: Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М. : Госполитиздат, 1956. – 689 с.; – С. 517–642.
4. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / А. Г. Спиркин. – М. : Госполитиздат, 1960. – 471 с.
5. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс / Ред. и вступ. статья Д. Рязанова. – М. – Л. : Госиздат, 1930. – 380 с.
6. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Л. Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1973. – 240 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д. іст. н., професор;
Васильев Я. В., д. псих. н., професор.

© Фесенко А. М., 2011

Дата надходження статті до редакції 05.05. 2011 р.